

І.Я. Дзира
(м. Київ)

**УКРАЇНСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ XV–XVIII ст.
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 1871–1917 рр.**

В статті розглядаються публікації 1871–1917 рр., присвячені українським літописам XV–XVIII ст. Автор показує історичні умови, аналізує творчий доробок науковців та їхні досягнення на ниві вітчизняного літописознавства.

В статье рассматриваются публикации 1871–1917 гг., посвященные украинским летописям XV–XVIII вв. Автор показывает исторические условия, анализирует творческую работу учёных и их достижения в области отечественного летописеведения.

The article reviews the publications of 1871–1917 years, dedicated to Ukrainian chronicles of XV–XVIII-th centuries. The author shows the historical conditions, analyses creative work of Ukrainian scientists and their achievements in the field of native study of chronicles.

Природно, що численна література з різних питань українського літописання не могла не звертати на себе увагу історіографів. Однак в їхніх працях знайшли місце лише окремі аспекти та факти, пов'язані з оглядом тих чи інших досягнень на ниві вітчизняного літописознавства. Особливо відчутним є брак теоретичних, узагальнюючих студій, присвячених дослідженню основних закономірностей становлення й розвитку цієї важливої складової історичного джерелознавства. Тому перед науковцями стоїть ряд важливих завдань, кінцевим підсумком яких має стати поява синтетичної монографії або навчального посібника з історії вивчення українського літописання. Але створити останні можна лише за умови, якщо найближчим часом буде проведено відповідну підготовчу роботу, котра полягає перш за все в укладенні його повної бібліографії, а також у дослідженні ряду конкретних тем і проблем. При цьому не можна обійтися без спеціальних статей, які висвітлюють вивчення літописів давньоукраїнських та XV–XVIII ст. в окремі періоди вітчизняної історіографії.

Незважаючи на постійний тиск з боку царського уряду (згадаймо, для прикладу, хоча б Емський указ 1876 р.), що негативно впливав на наукове життя, в Україні протягом 1871–1917 рр. активно продовжували розвиватися літописознавчі дослідження. Особливих успіхів у той період досягла позитивістсько-народницька історіографія, представлена такими іменами, як М. Грушевський, В. Антонович, М. Лазаревський, О. Левицький, О. Єфименко, Д. Яворницький та ін. Серед установ, що відіграли провідну роль у розвитку джерелознавства слід

відзначити Київську археографічну комісію, Історичне товариство Нестора-літописця, Наукове товариство імені Шевченка, Одеське товариство історії та старожитностей, Подільське церковне історико-археологічне товариство й Історико-філологічне товариство при Харківському університеті. Хоча в той час пріоритетна роль однозначно відводилася документальним джерелам, пам'ятки українського літописання також були предметом (щоправда, не постійного) зацікавлення істориків.

Завданням даної статті є висвітлення розвитку вітчизняного літописознавства протягом 1871–1917 рр. Відразу зауважимо, що розглядатимуться лише публікації відповідних творів XV–XVIII ст., а також спеціальні дослідження, де головним чином проаналізовано питання походження, історії тексту літописів (авторство, час складання, списки, редакції тощо) та оцінено їх значення як історичних джерел. Водночас до огляду не включено ті численні праці з різноманітних питань української історії середніх віків і раннього нового часу, автори котрих використовували літописну інформацію. Опущено також мовознавчу студію П. Житецького «Энеида» Котляревского и древнейший список еѣ в связи с обзором малорусской литературы XVIII века», що містить характеристику козацьких літописів й історичних компіляцій у контексті еволюції книжної української мови даного періоду. Щоб не перевищити ліміт обсягу цієї статті, узагальнюючі студії з вітчизняної історіографії, де подано огляд історико-літературних творів, доведеться виділити в окрему публікацію. У зв'язку з перебуванням українських етнічних земель у другій половині XIX — на початку XX ст. в межах Російської та Австро-Угорської імперій для ідентифікації тих чи інших науковців як представників вітчизняної історичної думки використано передусім географічний (місце проживання і діяльності дослідника) й ідеологічний (національне спрямування творчості) критерії.

Слід відзначити, що тема «Українське літописання XV–XVIII ст. у вітчизняній історіографії 1871–1917 рр.» відзначається стартовим рівнем дослідженості та представлена рядом «відправних» праць. Одні з них присвячені науковій спадщині окремих учених, інші містять у своїй структурі огляди літератури з історії літописання. Історіографічні студії першого типу з'явилися вже на початку XX ст. Зокрема в розлогій статті до 70-річного ювілею В. Антоновича С. Томашівський розглянув деякі питання діяльності науковця із вивчення зазначеної теми¹. Найвагоміша на сьогодні характеристика цього дослідника міститься в розвідці М. Ткаченка². З доробку сучасних учених із даної проблеми потрібно назвати у першу чергу монографію В. Ульяновського і В. Короткого «Володимир Антонович: Образ на тлі епохи», в котрій головну увагу привертає спроба авторів оцінити рівень науково-критичного аналізу виданих джерел, у тому числі й оповідних, правила та прийоми підготовки публікацій, охарактеризувати основні теоретичні засади, яких дотримувався науковець у своїх студіях³. 1927 р. побачила світ виконана в манері наукової біографії розгорнута стаття М. Василенка «Олександр Матвієвич Лазаревський (1834–1902)»⁴. У ній академік розглянув висунуту дослідником версію зокрема авторства «Історії русів». У виданій 1961 р. монографії В. Сарбей з відносною

повнотою представив створену О. Лазаревським загальну картину розвитку історіографії в XVIII — першій половині XIX ст., торкнувся питання про використання вченим літописів як історичних джерел⁵. Правда, наявна в книжці данина пануючій у той час комуністичній ідеології вимагає підходити до багатьох висновків автора із серйозними застереженнями. Великою активністю у вивченні цієї теми вирізняється сучасний дослідник В. Воронов⁶. Його дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук поєднувала в собі джерелознавчий й історіографічний аналізи, а також була помітним кроком уперед у вивченні археографічної діяльності О. Лазаревського, зокрема публікації ним літописних пам'яток⁷. Про творчі здобутки О. Левицького на ниві українського літописознавства йшлося у працях М. Петровського, Я. Дзири й Л. Москвич⁸. Проте, коли перший зосереджував свою увагу на студіях ученого щодо «Літопису Самовидця», то другий ширше торкнувся даного питання, а стаття Л. Москвич «З історії становлення джерелознавства України» стала першою в післявоєнній історіографії серйозною і успішною спробою комплексного дослідження діяльності одного з провідних діячів Комісії щодо вивчення і видання історичних джерел⁹. До праць про окремих дослідників-літописознавців належала також стаття Г. Чернихівського «Українські літописи XVII–XVIII ст. у творчій спадщині М. Драгоманова»¹⁰.

На даний час є кілька праць, що містять огляди літописознавчої літератури, а також публікацій відповідних творів за 1871–1917 рр. Так, ґрунтовну характеристику вітчизняних досліджень з історії західноруського літописання можна знайти в монографії Т. Сушицького¹¹. Повний, об'ємний, насичений конкретикою огляд наукового вивчення «Історії русів» за 1825–1926 рр. здійснив М. Возняк¹². Багато уваги питанням історіографії вивчення цієї пам'ятки приділив у своїй книжці Я. Мишанич¹³.

Однак у цілому проблема історії розвитку українського літописознавства позитивістсько-народницького етапу залишається однією з малодосліджених в історіографії.

У 1871–1917 рр. особливого розмаху набрали пошук та публікація різноманітних місцевих літописів. Загалом протягом вказаного періоду було надруковано понад 30 пам'яток даної групи. І з того часу їхній чималий інформаційний потенціал став доступним для широкого кола вчених.

Городенківський, Перемишльський, Поморянський, Тисьменичанський літописи, записки Григорія Гаванського, Павла Свидзинського й інші твори потрапили до «Сводной галицко-русской летописи» А. Петрушевича¹⁴. Однак видавець не публікував кожен пам'ятку окремо, а розбивав увесь цей джерельний матеріал за роками, через що повністю реконструювати тексти перерахованих пам'яток не видається можливим.

У досліджуваний період побачили світ два видання Баркулабівського літопису. П. Куліш, котрий уперше вивчив і опублікував даний твір, зарахував його «к историческим источникам первой важности»¹⁵. У вступній замітці він виділив ту літописну інформацію, що становила найбільшу історичну цінність — зображення польсько-московських відносин, відомості про російських самозван-

ців та особливо оповідання, присвячені церковно-релігійному життю в Україні. Однак деякі матеріали Баркулабівського літопису, зокрема розповіді про перебування козаків у Білорусі з 1587 р. й повстання С. Наливайка, були тенденційно витлумачені П. Кулішем у світлі його консервативної концепції про реакційну роль козацтва і цивілізаційну місію шляхетства в українській історії. Датуючи твір, дослідник допустив помилку, оскільки припускав, що автор почав працювати над ним із 1563 р., приблизно на 20-му році життя. П. Куліш подав також археографічний опис збірника, до складу якого входила пам'ятка, та правильно визначив соціальну належність літописця. Наприкінці слід відзначити, що відсутність правил передачі тексту й історичних коментарів знижують науковий рівень розглянутого видання.

Враховуючи наявність допущених ученим текстуальних перекручень і неточностей, а також те, що «Материалы для истории воссоединения Руси» стали бібліографічною рідкістю, М. Довнар-Запольський 1898 р. перевидав Баркулабівський літопис за списком Синодальної бібліотеки¹⁶.

1906 р. у збірці статей на пошану М. Дашкевича вперше з'явилася спеціальна розвідка про останній, написана М. Довнаром-Запольським¹⁷. Відповідно до основних вимог, які стоять перед подібними джерелознавчими працями, вона відкривається досить докладним описом збірника, в котрому міститься Баркулабівський літопис. Потім дослідник дав загальну характеристику хроніки як історичного джерела, наголошуючи при цьому, що «самая важная особенность памятника — мелкие местные заметки. Это летопись будничной сельской жизни тех местностей, которые окружали Баркулабово и Оршу. Если я не ошибаюсь, до сих пор мы не знаем такого памятника, который бы так подробно, с такой любовью к окружающему и с таким литературным талантом описывал на протяжении полувека радость и горе обыкновенной серенькой жизни села...»¹⁸.

На тверде переконання М. Довнара-Запольського, автором літопису був священник містечка Баркулабова Ф. Филипович, свідченням чого є неодноразово зафіксована в творі інформація про близькість його до дому князів Соломирецьких, зокрема відтворена з дрібними подробицями сцена смерті княгині Полонії. Науковець правильно відзначив, що хоч перше повідомлення літопису й належить до 1544 р., проте характеру останнього текст набуває, починаючи з 1570 р. Записи за 1570–1592 рр. характеризуються сухістю та стислістю викладу на відміну від яскравих і образних наступних оповідей. До того ж у першій частині трапляються хронологічні помилки, повтори й випередження подій (наприклад, вставка під 1592 р. з описом Берестейського собору 1596 р.). Все це дало вченому підстави вважати, що літописець приступив до своєї роботи між 1592 та 1596 рр. Вказуючи на історичні обставини укладання пам'ятки, дослідник зазначив, що взятися за перо автора спонукала особиста участь у Берестейських соборах 1590 і 1596 рр. Не залишилося поза межами статті й питання про політичні погляди Ф. Филиповича. На думку М. Довнара-Запольського, йому були притаманні промосковські симпатії, відданість православ'ю, вороже ставлення до унії та католицизму. В цілому ж на світогляд літописця наклали сильний відбиток провіденціалізм і провінційна обмеженість. Торкаючись у

висновках проблеми культурної належності твору, дослідник зараховував його до власне білоруського літописання.

В 1908 р. раніше опублікований науковцем текст Баркулабівського літопису й дана стаття були об'єднані в одному виданні¹⁹.

У невеличкій статті, присвяченій Хмільницькому літопису²⁰, К. Заклинський підкреслив його цінність як історичного джерела, складеного очевидцем подій, навів матеріали, що дозволяють встановити місце написання пам'ятки. Нерішучі спроби розв'язати проблему авторства завершилися невдачею, оскільки вчений вагався остаточно вирішити, чи належав літописець до шляхти, чи православного духовенства або міщанства. Певний інтерес становлять кілька його зауважень стосовно оцінки автором твору Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. «Про условия Зборовского мира, — підкреслював дослідник, — автор не знает; про уступства, які гетьман виклопотав для козаків і для церкви, йому байдуже; в одушевленню, яке в році 1649 панувало на Україні, не брав участі; він бачив тільки кривди і шкоди, які починили бідному народу татари з козаками...»²¹. Однак зроблена далі екстраполяція цих песимістичних поглядів на думки та відчуття «цілої маси народу» видається явним перебільшенням. Загалом невисокий рівень зробленого К. Заклинським детально-конкретного аналізу пам'ятки свідчив про пошуки останнім адекватних предмету дослідження методичних підходів до нього.

У 1882 р. В. Антонович видав повість київського міщанина Б. Балики про «московську смуту»²², а 1887 р. — статтю про літопис Я. Юзефовича²³, котрі пізніше потрапили до «Сборника летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси».

Виявивши в Сулімівському архіві хроніку, яка розповідала про події української історії 1640–1762 рр., О. Лазаревський надрукував з неї ті уривки, що містили факти, невідомі за іншими літописами, зокрема Самовидця²⁴.

1885 р. у «Киевской старине» вийшла стаття В. Антоновича «Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга»²⁵. Характеризуючи особливості культурного життя на Лівобережжі в XVIII ст., науковець відзначив, що основна тенденція у розвитку козацького літописання полягала в переході «от формы летописи к форме прагматической истории»²⁶. Вчений навів докладні й точні археографічні дані щодо «книги» та розподілив за змістом і видовими ознаками вміщені до неї джерела. Серед них він назвав 9 літописних уривків та заміток. Чотири фрагменти були дослівно переписані з «Літопису Самовидця», два (за 1664 р. і 1664–1678 рр.) — запозичені з якоїсь короткої втраченої козацької пам'ятки і, нарешті, три останніх є скоріше за все особистими спогадами М. Мовчана про похід під Відень у 1683 р. Дослідник представив розгорнуту біографію укладача й під окремою рубрикою вмістив у додатках 5 оригінальних уривків із «книги».

В статті «Летопись Сатановского монастыря» В. Антонович навів археографічні дані щодо рукопису та розглянув питання історії його тексту. Основну увагу вчений приділив переказу повідомлень останньої, оскільки вони, «помимо местного интереса, представляют бытовые черты для характеристики отно-

шений, существовавших в крае в прошлом столетии»²⁷. На жаль, у статті домінує оповідний спосіб викладу матеріалу, що полягає в зв'язній і послідовній передачі змісту джерела без його інтерпретації й тлумачення. Вчений також нічого не зазначив про світогляд авторів літопису, за винятком уніатського ігумена А. Гнатовича.

1891 р. у додатках до «Материалов для истории монастырей Подольской епархии» російськомовний переклад літопису Сатанівського монастиря опублікував Є. Сіцінський²⁸. При цьому вміщені до тексту твору документальні матеріали були передані мовами оригіналу — польською та латинською. Завдяки цьому, а також через відсутність науково-довідкового апарату дане видання мало популярних характер.

В 1888 р. Київська археографічна комісія видала підготовлений В. Антоновичем «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», до складу котрого ввійшли літописи Лизогубівський, Київський, Межигірський, Вітебський, Добромільський, а також Юзефовича та Львівського кармелітського монастиря ін.²⁹. П'ятеро з них побачили світ уперше. Текст двох останніх літописів був надрукований латинською мовою, а Вітебського — польською без синхронного перекладу. Довідковий апарат «Сборника» складався із передмови, текстуальних приміток, іменного і географічного покажчиків.

В. Антонович розпочав передмову з розгляду «Лїтописца, или описанія краткого знатнїйших дїйств и случаев». Дослідник звернув увагу на значні зовнішні відмінності між опублікованим ним списком, що належав переяславському колекціонерові Карпенку, та «Кратким лїтоизобразительным знаменитых и памяти достойных дїйств и случаев описаніем», яке у 1856 р. видав М. Білозерський. Науковець зробив правильний висновок, що обидва списки незалежні один від одного, й висловив думку про їхнє походження із спільного джерела — «Короткого опису Малоросії». Далі вчений відзначив особливості використання літописцями праці свого попередника. В. Антонович поділив на три групи основні та додаткові відомості з першої частини «Лїтописца, или описанія краткого знатнїйших дїйств и случаев»: політичні та воєнні події, історію церковного життя, пошесті й явища природи. Свою класифікацію дослідник підкріпив рядом прикладів. Далі він відзначив такі характерні риси пам'ятки, як історизм, критицизм, інтерес до історичних осіб та подій минулого, наявність моральних оцінок. Науковець назвав також кілька місць із літопису, де видно авторське ставлення до учасників історичного процесу. Детальні біографічні відомості про членів родини Лизогубів, котрі часто зустрічаються в творі, допомогли В. Антоновичу встановити його автора. Ним він вважав генерального обозного Я. Лизогуба, який на підставі сімейних записок склав 1742 р. «Лїтописец, или описаніе краткое знатнїйших дїйств и случаев».

Учений дав зокрема стислу характеристику збірників І. Кошаківського й О. Лазаревського, що також містили Київський літопис. Джерелознавче значення публікації підвищують наведені в передмові до неї тексти приписок, котрі дають можливість скласти уявлення про історію рукописів, встановити імена їх

власників. Дослідник подав короткі відомості про структуру пам'ятки І. Кошаківського та джерельну основу його статей. Провівши текстуальний аналіз вміщеного до складу збірників І. Кошаківського й О. Лазаревського «Літописца второго», він встановив схожість і відмінність обох його редакцій. При цьому науковця особливо зацікавив додаток до збірника О. Лазаревського. Тут містилися записи про події 1618–1621 рр., укладені особою, яка перебувала на службі у князя С. Лика. В основу видання Київського літопису було покладено текст О. Лазаревського. Редактор вилучив перші дві структурні одиниці зі складу «Літописца второго», оскільки вони містили загальновідомі факти. Стилистичні відмінності він виніс у підрядкові примітки. Відсутні в 2-ій редакції Київського літопису фрагменти видавець не оформив у вигляді останніх, а позначив зірочкою та безпосередньо ввів до основного тексту, що призвело до їх змішування. Розташувавши в хронологічній послідовності інформацію, В. Антонович знизив наукову якість видання.

Літопис, котрий становить одинадцять статтів збірника, з відділу рукописів інституту Осолінських був складений, як слушно вважав учений, у Межигірському монастирі й належав перу настоятеля цієї обителі. Джерелознавець наголосив, що автора переважно цікавили козацькі рухи і місцеві події на теренах Київщини й Переяславщини, зокрема стихійні лиха й явища природи. Тематику твору розширено також за рахунок повідомлень з історії православної ієрархії.

В передмові до «Сборника летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», найдетальніше розглянуто було літопис Юзефовича. Археографічна довідка до нього є дуже стислою. Ознайомивши читачів із докладною біографією автора, В. Антонович визначив композицію пам'ятки. Головними її джерелами стали друковані праці В. Коховського та П. Пясецького, численні рукописні актови й документальні матеріали, а також усні свідчення очевидців зображуваних подій. Основну увагу у передмові дослідник зосередив на переказі змісту літопису, котрий поєднував з його тематичною характеристикою. Він зазначив безсумнівний суб'єктивізм Я. Юзефовича в трактуванні історичних подій, який був зумовлений його вихованням, суспільним становищем і відповідав настроям тогочасного суспільства. На жаль, готуючи твір до видання, археограф сильно скоротив текст її оригіналу.

Характеризуючи Вітебський літопис, науковець у першу чергу зупинився на історії укладання цієї пам'ятки, котра становить групу заміток різних авторів. Недоліками його публікації є скорочення останньої частини оригіналу, зведені до мінімуму археографічні дані (вказуються лише місце зберігання та шифр рукопису), відсутність приміток і невикористання двох інших списків із бібліотек Вітебської гімназії й Полоцької духовної семінарії.

Надзвичайно коротко зупинився В. Антонович на Добромильському літопису. Він навів стислі контрольно-довідкові відомості про рукопис та зазначив, що з 1648 по 1700 р. його укладав священник однойменної церкви Різдва Богородиці С. Коростенський.

Учений подав археографічні дані щодо літопису Львівського кармелітського монастиря і побіжно висвітлив його зміст. Те, що він вирішив надрукувати лише

другу частину пам'ятки, котра містить повідомлення про події на Україні за 1648–1676 рр., зокрема про облогу Б. Хмельницьким Львова в 1648 р., значно знизило наукову вартість видання.

У 1889 р. О. Лазаревський опублікував «Отрывки из летописи Мгарского монастыря»³⁰. В них розповідається про хід будівництва Преображенського собору й основні події монастирського життя протягом 1682–1775 рр. Вступна передмова включала стисле повідомлення про зміст та значення твору.

Наступного року дослідник видав «Лѣтописныя замѣтки о событіях в Новороссіи (1740–1806)»³¹. Прізвище автора заміток невідоме, але, ознайомившись із текстом, учений зробив припущення, що його складено у селі Федварі Олександрійського повіту Херсонської губернії. Твір містить інформацію як про загальновідомі, так і про місцеві події. На жаль, під час підготовки тексту до друку видавець вилучив звістки про перші, а також ті, котрі, на його думку, не становили особливого інтересу.

В 1890 р. О. Лазаревський увів до наукового обігу другу редакцію Чернігівського літопису, що відрізняється від першої детальним викладом подій за 1703–1725 рр.³² У передмові вчений дав стислу археографічну характеристику рукопису і познайомив читацьку аудиторію із структурою збірника, до складу якого входила пам'ятка. Він припустив, що основну, першу частину літопису, ймовірно, було складено ієромонахом Троїцького чернігівського монастиря Л. Боболінським. Цікавими також є висловлені у вступі думки стосовно методики, котру використовували в XVII–XVIII ст. місцеві автори під час написання творів із біблійної, античної чи давньоруської історії. О. Лазаревський вважав, що нова редакція Чернігівського літопису була складена козацьким канцеляристом, імовірно, уродженцем Сіверщини. На думку дослідника, він добре орієнтувався в подіях першої чверті XVIII ст., зокрема був свідком арешту П. Полуботка та козацьких старшин у Петербурзі. До серйозних недоліків видання слід зарахувати відсутність порівняльної характеристики відомих О. Лазаревському списків пам'ятки і відповідних наукових коментарів.

1890 р. в журналі «Киевская старина» І. Франко опублікував текст Підгорецького літопису, вилучивши з нього копії дарчих записів, королівських привілеїв й єпископських грамот³³. Видавець пропустив також ряд фактів місцевого значення. Незважаючи на це, дана публікація була повнішою за видання А. Петрушевича. В передмові дослідник у загальних рисах охарактеризував рукопис, який «составляет если не очень важный, то все-таки интересный источник для истории Прикарпатской Руси, преимущественно с 1662–1699 годов»³⁴.

В розвідці «Карпаторуське письменство XVII–XVIII вв.» І. Франко охарактеризував ряд західноукраїнських літописів — Добромильський, Гукливський, Солотвинський та Лаврівський. На думку дослідника, їхнім укладачам була притаманна обмеженість політичних інтересів. Наприклад, автор першої хроніки С. Коростенський занотовував інформацію про «елементарні нещастя, фамілійні події місцевих панів і тільки вряди-годи скупі вісті про далекі війни та напади...»³⁵.

В 1902 р. з'явився друком російськомовний переклад літопису Вінницького капуцинського монастиря, зроблений священником І. Шиповичем³⁶. Дана пам'ятка, що охоплює виклад подій за 1744–1856 рр., містила цікаву інформацію про міжконфесійні відносини, гайдамацький рух у Східному Поділлі у XVIII ст., а також про життя й побут різних суспільних прошарків Вінниці. В передмові перекладач ознайомив читачів із біографією фундатора монастиря — вінницького старости Л. Калиновського та специфікою видання. На жаль, крім згадки про формат, тут відсутні будь-які інші складові археографічної легенди. Непрочитані з ряду причин (нерозбірливий почерк, вицвітання) частини тексту І. Шипович відновив з допомогою книги Геленіуша «Wspomnienia polskich czasow» (Lwow, 1894). При цьому він звинуватив польського історика у неточному перекладі деяких місць із латинської мови на польську, скороченні матеріалу або, навпаки, нічим не виправданому доповненні його особистими міркуваннями чи запозиченнями з інших джерел. Правильно попередивши читачів, що вставками з Геленіуша слід користуватися з крайньою обережністю, автор сам нерідко повторив його помилки, оскільки в ряді випадків замість дослівного перекладу переказав літописні повідомлення. Хоча видання і супроводжується коментарями, котрі стосуються переважно історії Вінниці, через вищезазначені недоліки його загальний рівень залишається невисоким, аматорським.

1903 р. В. Гнатюк увів до наукового обігу Керестурську хроніку, яка відображала життя та побут українських колоністів Бачванського регіону Австро-Угорщини в 1746–1895 рр.³⁷ Учений розповів про обставини пошуку твору та висловив переконання, що отриманий ним текст є лише скороченим витягом з оригіналу. Він також зупинився на кількох повідомленнях, котрі знайшли відгомін у народній словесності або були виявом національної свідомості місцевої «руської» діаспори. Видання виконане на основі прийнятого в Науковому товаристві імені Шевченка принципу адекватної передачі тексту. У підрядкових примітках переважно розкривалося значення місцевих діалектизмів.

В 1904 р. у «Записках Наукового товариства імені Шевченка» під назвою «Руська «кройника» з XVII в.» (охоплювала події з 1494 по 1648 р.) з'явилося видання скороченої редакції Острозького літописця³⁸. Незважаючи на дотримання прийнятого в Археографічній комісії НТШ принципу адекватної передачі тексту, А. Крижановський розставив усі записи у хронологічному порядку, чим завдав шкоди своїй публікації. В складеній без археографічних даних надзвичайно лаконічній вступній замітці відзначено, що хроніку написав невідомий чернець крехівського Миколаївського монастиря, очевидно, у 1648 р. Тут же повідомляється про використання її матеріалів А. Петрушевичем для «Сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год».

В 1911 р. з передмовою Я. Біленького (Г.М. Стрипського) побачило світ повне видання Гукливського літопису³⁹. Текст пам'ятки, що охоплює виклад подій за 1660–1830 рр., передано без будь-яких змін із збереженням усіх орфографічних особливостей, скорочень і надрядкових знаків. Підрядкові примітки,

як правило, подають переклад іншомовних слів, котрі потрапили до закарпатських говірок переважно з угорської мови. Стисла вступна передмова містила короткі біографічні відомості про автора твору — пароха М. Грігашія й окремі зауваження стосовно його роботи над літописом.

У статті «З зарання української преси в Галичині» М. Возняк подав текст неопублікованої вступної замітки до Львівського літопису, яку Я. Головацький планував оприлюднити 1848 р. у проєктованому часописі «Галицька Пчола»⁴⁰. Коротенька передмова містила згадку про відкриття цієї пам'ятки Д. Зубрицьким та побіжні зауваження стосовно авторства і мови пам'ятки. Оскільки науковий рівень замітки Я. Головацького навіть на середину XIX ст. був невисоким, то її видання в 1912 р. становило лише історіографічний інтерес.

Загальними недоліками більшості розглянутих публікацій є лаконізм або відсутність археографічних даних (лише, у літопису Вінницького капуцинського монастиря наявні наукові коментарі в Київському наведено різночитання текстів, а примітки до Гукливського — Керестурської хроніки мають мовний тлумачний характер), а також пояснень особливостей передачі джерел (за винятком Добромільського). Літописи Київський, Вітебський, Юзефовича, Львівського кармелітського монастиря, Баркулабівський, Підгорецький, Сулимівська хроніка та «Летописные заметки о событиях в Новороссии» були надруковані у скороченому вигляді. Готуючи до друку Вітебський літопис, В. Антонович не використав два відомих йому списки останнього. Серйозними недоліками були також змішування текстів (Київський літопис), свавільне втручання видавців у хронологічну канву джерела (Київський літопис і скорочена редакція Острозького літописця), неточний переклад іншомовних фрагментів (літопис Вінницького капуцинського монастиря).

Проте, незважаючи на певну археографічну недосконалість, розглянуті публікації істотно збагатили джерельну базу досліджень вітчизняного минулого. Вони зокрема допомогли отримати повніше уявлення про національно-визвольні рухи, структуру й побут українського суспільства XVII–XVIII ст., його церковне життя тощо.

В 1882 р. львівський професор І. Шараневич запропонував Краківській академії наук видати збірку західноруських літописів, котрі він зараховував і до творів «південноруської» історіографії. Щоб привернути увагу польських наукових кіл до свого проєкту, вчений підготував спеціальний нарис з історії західноруського літописання XV–XVI ст.⁴¹ У ньому він дослідив походження й склад рукописів Супрасльського, Уваровського, Рачинського, Биховця, а також збірника «Літописці Волині та України». Науковець був першим, який широко застосував порівняльно-текстологічний аналіз під час роботи із західноруськими пам'ятками й наголосив на необхідності встановити взаємозв'язок останніх із північноруськими літописами й польськими хроніками. З усієї групи західноруських історико-літературних пам'яток І. Шараневич виокремив «Літописець великого княжества Литовскаго и Жомойтскаго» як цілком самостійний твір, що був складений при великокнязівському дворі. Загальним першоджерелом відомих йому списків учений вважав Смоленську хроніку. Крім неї, книжники

використовували Літописець великих князів литовських, Галицько-Волинський, а також Київський літописи із збірника «Літописці Волині та України», Київський літопис із Супрасльського рукопису й «Хроніку Поділля». Розглянувши питання авторства цих пам'яток, дослідник визначив ступінь достовірності їхніх хронологічних даних. При цьому він дійшов висновку, за котрим відображену на сторінках західноруських літописів послідовність розгортання історичних подій у часі можна вважати достатньо точною. Однак на початок ХХ ст. нарис І. Шараневича вже морально застарів. Сталося це не стільки через недоліки методико-методологічного характеру, скільки завдяки тому, що після здійсненого в 1907 р. видання Петербурзької археографічної комісії кількість відомих списків західноруських літописів сягнула тринадцяти.

У передмові до «Очерка известий о Подольской земле до 1434 года» М. Молчановський побіжно охарактеризував західноруські пам'ятки⁴². При цьому він висловив упевненість, що автор літопису Биховця користувався рукописом, який стоїть значно ближче до Уваровського, ніж до Супрасльського списку.

У своїй монографії «Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда», «Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия». В. Антонович значну увагу приділив з'ясуванню достовірності інформації, вміщеної до літопису Биховця⁴³. За допомогою логічно-змістового аналізу він показав, як, зібравши силу-силенну легенд і переказів, західноруський книжник зайнявся штучним групуванням матеріалу й екстраполяцією сучасних йому суспільно-політичних реалій другої половини XVI ст. на попередні епохи. Така методика призвела до появи численних хронологічних помилок, дублювань та внутрішніх суперечностей у змісті. Дослідник встановив також джерела вміщених до літопису топографічних і фамільних переказів. Для спростування гіпотези про завоювання в 1320–1321 рр. Гедиміном Волині й Київської землі він провів ґрунтовний текстуальний, логічно-змістовий аналіз літописів Биховця, Густинського і хроніки М. Стрийковського, де містилася відповідна інформація.

1885 р. М. Дашкевич опублікував «Заметки по истории Литовско-Русского государства», у котрих висловив ряд критичних зауважень на монографію В. Антоновича⁴⁴. Зокрема він заперечив твердження свого попередника про апокрифічність повідомлення літопису Биховця, в якому йшлося про завоювання південноруських земель Гедиміном. На відміну від В. Антоновича М. Дашкевич вважав, що за своєю сутністю дане оповідання разом із багатьма подробицями заслуговує на увагу, коли тільки розглядати його не як об'єктивне свідчення сучасника, а пізнішу передачу й об'єднання первісних відомостей.

Невдалу спробу останнього підкріпити свої міркування звістками з 3-ї, 4-ї та 5-ї статей збірника І. Кошаківського про похід Гедиміна на Київщину спростував М. Грушевський⁴⁵. На підставі текстуального аналізу він встановив, що в основі цих заміток лежать матеріали хроніки М. Стрийковського, котрий у свою чергу скористався літописом Биховця.

Після зіставлення матеріалів із літописів Супрасльського, Густинського, Биховця, статей із збірника І. Кошаківського й ряду інших джерел П. Клепаць-

кий зазначив, що для нього оповідання західноруських пам'яток, де зображено приєднання Києва до Литовської держави, «не внушает доверия как в отношении частных, так и в рассуждении общей комбинации событий»⁴⁶.

М. Грушевський переконливо довів, що джерелом «Похвали великому князю Вітовту» із західноруського літопису є запис, уміщений до складеної у 1428 р. за розпорядженням смоленського єпископа Герасима, копії рукописного збірника слів І. Сирина⁴⁷. Для наочної ілюстрації генетичної залежності обох текстів учений процитував обидва їх — записки й літописного фрагмента за Уваровським списком, додаючи різночитання із Супрасльського. Суцільність і послідовність композиції «Похвали» 1428 р. схилили його до переконання, що вона не є витягом чи уривком з якогось іншого джерела, а є оригінальним твором, котрий, можливо, вийшов з-під пера переписувача смоленської копії збірника слів І. Сирина. Натомість вторинність тексту літописної «Похвали» доводиться наявністю повторів та невдалих стикувань, які виникли під час внесення нових доповнень до неї. На думку М. Грушевського, у протографі літопису «Похвала» повинна була стояти після оповідання про коронаційний з'їзд і смерть Вітовта.

За жанрово-стильовими особливостями дослідник поділив складові частини зводу на літописні записки й оповідання, в котрих хронологічна систематизація матеріалу досягалася за рахунок загального означення часу без використання цифрових дат, і літописну повість про події до 1382 р.

Спростовуючи гіпотезу польського історика А. Прохаски про укладання західноруського літописного зводу у великокнязівській канцелярії, М. Грушевський пов'язував його появу з діяльністю смоленської єпископської кафедри. Однак при цьому на відміну від польського історика С. Смольки він не знайшов виразних вказівок на участь у літописанні митрополита Герасима. Далі науковець розкрив механізм укладання зведення й торкнувся питання часу створення пам'ятки. Наприкінці слід підкреслити його неодноразові нагадування про те, що остаточні висновки щодо західноруського літописання можуть бути зроблені тільки після поглибленого комплексного вивчення всіх його наявних списків.

1902 р. Б. Вахевич опублікував список Рум'янцевського музею західноруського літопису з поправками та додатками за списками Красинського, Уваровським, Супрасльським і Биховця⁴⁸. Незабаром це видання побачило світ й у вигляді окремого відбитка⁴⁹. Крім текстуальних різночитань, підрядкові примітки до публікації ілюстрували ще і зв'язок Рум'янцевського списку з п'ятьма іншими, які були відомі вченому. Передмова традиційно містить археографічну характеристику збірника, до складу котрого входить цей список, та правила передачі його тексту. Крім того, щоб полегшити знайомство читачів із останнім, Б. Вахевич здійснив загальний огляд його змісту порівняно з іншими, вже опублікованими списками. Проаналізувавши ряд датованих записів, він висловив припущення, що протограф Рум'янцевського списку було складено в 1560-х рр. у Вільні. Найбільша ж заслуга дослідника полягала у встановленні взаємин між різними списками західноруських літописів. На його думку, створена в Смоленську перша редакція (Супрасльський і Уваровський списки) в XVI ст. у

Вільні й Полоцьку зазнала істотних змін, що полягали в стиранні місцевого колориту як на фактичному, так і на мовностильовому рівнях. Внаслідок такої обробки виникла друга редакція, представлена списками Авраамки, Красинського, Рум'янцевським та, можливо, Познанським. Третя редакція (список Биховця) була доповнена матеріалами першої (загальнолитовська історія XIV ст.), а також перероблена за допомогою польських хронік (події від початку князювання Вітовта). Ця накреслена картина в цілому була прийнята наступними дослідниками західноруського літописання.

Видання Б. Вахевича з інтересом зустріла наукова громадськість⁵⁰. У своїх рецензіях М. Грушевський і П. Голубовський підкреслили важливість публікації окремих списків західноруських літописів; адже це давало можливість ученим поступово ознайомлюватися з їх мовностильовими особливостями й здійснювати критику фактичного матеріалу, що в майбутньому мало б полегшити проведення комплексного порівняльно-текстологічного зіставлення всіх збережених рукописів. Оцінюючи висновки Б. Вахевича стосовно складу та взаємозв'язку між західноруськими літописами, П. Голубовський справедливо зауважив, що до виходу зібрання цих пам'яток, котре готувала Петербурзька археографічна комісія, слід утриматися від остаточного вирішення подібних питань⁵¹.

Спеціальну ґрунтовну статтю присвятив західноруському літописанню Т. Сушицький⁵². У ній подано загальний огляд літератури з питання, охарактеризовано 13 літописних списків — час і місце складання останніх, особу переписувача, зміст, їх повноту (пропуски й вставки) та стан збереження тексту — і на підставі порівняльно-текстологічного аналізу визначено взаємозв'язок між ними. Далі дослідник аргументовано відніс ці списки до 3-х редакцій — короткої, в якій були наявні місцеві смоленські звістки й відсутність відомостей із найдавнішої історії Литви; складної, що включала генеалогію давніх литовських князів та містила скорочений смоленський матеріал; і повної, характерною особливістю котрої є найбільша повнота інформації, досягнута за рахунок компіляції з короткої та складної редакцій, запозичень із польських хронік і Галицько-Волинського літопису. Порівнявши лексичний матеріал, перевіrivши достовірність інформації та з'ясувавши характер його викладу, науковець встановив старшинство й якість редакцій, причому найстаршою і найкращою за точністю, докладністю оповідання та однорідністю мови було визнано коротку.

На підставі датування найстарших списків кожної редакції, аналізу їх змісту й враховуючи залучення західноруських літописів як джерел до інших історико-літературних праць, Т. Сушицький відніс створення короткої редакції до 1440-х, складної — до 1550-х, а повної до — 1560-х рр. Він також зупинився на проблемі причетності до західноруського літописання смоленського єпископа Герасима. Що ж стосується можливого автора твору, то вчений вбачав у ньому Тимофія — ймовірно, наближену до останнього духовну особу. Також він проаналізував повість «Похвала великому князю Вітовту» і два сказання, виявляючи в них передусім ті образно-стильові якості, котрі роблять їх пам'ятками красного письменства й є свідченням образного мислення їхніх авторів.

Свої напрацювання початку 1910-х рр. Т. Сушицький у майбутньому значно поглибив та розширив у фундаментальній монографії «Західноруські літописи як пам'ятки літератури»⁵³.

Для спростування псевдонаукових теорій про запустіння Наддніпряни після монголо-татарської навали В. Антонович простежив процес поступового перетворення відомостей Іпатіївського літопису про розорення Києва Батием у літературну фавулу⁵⁴. Аналіз Лаврентіївського, Воскресенського й Густинського літописів привів його до висновку, що саме брак необхідної історичної інформації змусив книжників XIV–XVII ст. вдаватися до реконструкції подій. «Таким образом, — підсумовував В. Антонович, — посредством постоянных наростов и украшений к концу XVII столетия составила полная картина разорения Киева и запустения киевской области, освобождавшая писателей от дальнейшего рассказа о её судьбе...»⁵⁵.

2 травня 1910 р. вчитель історії та географії однієї із київських гімназій О. Рогозинський в Історичному товаристві Нестора-літописця прочитав доповідь про «Кройніку» Ф. Софоновича, котра пізніше була опублікована за сприяння академіка О. Шахматова⁵⁶. Заслугою автора було те, що йому вдалося встановити справжні назви рукописних збірників «Толстовського № 145» і «Толстовського № 157», а також ім'я їх упорядника — П. Кохановського. Розглянувши склад другого, дослідник перерахував ті статті, які були вставлені останнім до тексту «Кройніки о Русі». Він також зробив переконливий висновок, що написаний протягом 1681–1682 рр. «Обширный синопсис русский» не може розглядатися як перехідна сходи́нка від «Кройніки о Русі» до київського «Синопису», оскільки 1680 р. було надруковане вже 3-тє його видання. Однак у цілому спроба О. Рогозинського розібратись у зв'язках між «Кройнікою» Ф. Софоновича, «Хронографом» й «Обширним синопсисом руським» П. Кохановського та київським «Синописом» виявилася невдалою. Це сталося через хибний методичний підхід, що полягав у переконанні, нібито спорідненість між літописами слід пояснювати не впливом однієї пам'ятки на іншу, а лише використанням їх авторами спільних, як правило, вже втрачених джерел. Тому О. Рогозинський без будь-яких підстав знехтував безпосередні запозичення Ф. Софоновичем матеріалів із хроніки М. Стрийковського. Натомість він намагався переконати колег, що обидва автори послуговувалися рядом спільних джерел, котрі не збереглися до XX ст. В розвідці останнього було також безпідставно применшено масштаб творчої індивідуальності Ф. Софоновича й П. Кохановського, оскільки О. Рогозинський вважав їхні праці незграбними компіляціями, зібранням «сырого и необработанного исторического материала»⁵⁷ на відміну від цілісного київського «Синопису», автор якого «смело и самостоятельно обращался со своими источниками»⁵⁸. Заплутуючись все більше, дослідник писав, що «родство между интересующими нас «кройниками» и «синопсисами» ... действительно существует, но только по связывающим их общим источникам, а не по происхождению одной летописной компиляции от другой»⁵⁹. Врешті-решт, він навіть заявив про повну ізольованість «Кройніки» Ф. Софоновича від київського «Синопису», оскільки «они не обнаруживают

непосредственно общих для себя источников»⁶⁰. Однак у тогочасній науці не викликав жодних сумнівів той факт, що основними джерелами названих творів були хроніка М. Стрийковського та південноруський літописний звід на зразок Іпатіївського або Хлебниковського.

Висвітлюючи життєвий і творчий шлях видатного українського церковного й культурного діяча другої пол. XVII ст. І. Гізеля, М. Сумцов вважав його автором київського «Синопису»⁶¹. Він розглядав його як доповнену деякими додатками, скорочену переробку «Кройніки» Ф. Софоновича. Однак у даному разі науковець спирався не на особисто проведений порівняльний аналіз текстів, а на висновки свого попередника, харківського архієпископа Філарета. Далі вчений подав стислий переказ змісту «Синопису» й робив закономірний висновок, що українській історії у ньому відведено значно більше місця, ніж російській. До того ж «исторические события в московском государстве поставлены в «Синописе» так, что должны дополнять собой или разъяснять события малорусской истории»⁶². М. Сумцов зазначив про шанобливе ставлення автора твору до великоросіян, вороже — до мусульман і відсутність у пам'ятці негативної характеристики поляків. Хоча у справі розвитку національної свідомості українців у другій половині XVII–XVIII ст. «Синопис» не міг сперечатися з козацькими літописами, однак, підсумовував науковець, завдяки своїй доступності «это была полезная книга», котра сприяла поширенню історичних знань не тільки в межах Гетьманщини, а й усю Російську державу⁶³. У 1884 р. редакція «Киевской старины» опублікувала цю розвідку М. Сумцова окремою брошурою під назвою «К истории южнорусской литературы XVII столетия. Вып. III. Иннокентий Гизель»⁶⁴.

Єдина солідна розвідка у вітчизняному літописознавстві 1871–1917 рр., спеціально присвячена українському хронографу 2-ї редакції (XVII ст.), вийшла з-під пера В. Науменка⁶⁵. В ній, крім історіографії питання, йдеться про критерії, за допомогою яких можна зараховувати ті чи інші його списки хронографа до українського культурного простору. Вчений використав виявлений ним новий, на сьогодні втрачений список рукопису, що має назву «Кройніка, то есть лѣтописец из разных многих кройнікаров діалектом руским написана». Дослідник зробив науковий опис пам'ятки, подав огляд змісту останньої, а також порівняв її текст з іншими списками — А. Попова, М. Максимовича (2 опубліковані уривки) і хронікою Леонтія Боболинського. В результаті він помітив суттєві відмінності між своїм текстом та списком А. Попова. Натомість як за змістом, так і за особливостями викладу матеріалу у тексті В. Науменка виявляється цілковита схожість із хронікою Л. Боболинського. Незначні розходження між ними простежуються у вигляді помилок лише в тих місцях, де у тексті останньої траплялися випадки нерозбірливого написання слів. Суттєвіша відмінність полягала в прагненні автора «Кройніки, то есть лѣтописца из разных многих кройнікаров діалектом руским написаной», котрий скористався рукописом Л. Боболинського, наблизитися до церковнослов'янської мови. Погоджуючись із М. Максимовичем, науковець вважав хроніста не укладачем, а тільки переписувачем «Літописца, си ест кройники з разных авторов і гісториков многих

діалектом руським есть написаной...». Підсумовуючи, В. Науменко стверджував, що всі відомі йому списки українського хронографа XVII ст. становлять дві редакції. Хоча в даному разі точніше було б зазначати про їх варіанти у вузькому значенні цього поняття. У статті вчений поставив перед майбутніми дослідниками завдання «точно определить источники, по которым он (хронограф — *И.Д.*) составлен, и тогда вполне уяснится, в какой мере он близок к редакции великорусской и насколько он самостоятельно составлен...»⁶⁶.

Ще 29 квітня 1884 р. реферат цієї статті В. Науменко прочитав на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця. Стислий виклад доповіді разом із зауваженнями О. Левицького було надруковано 1888 р. у «Чтениях» останнього⁶⁷.

Найзначнішим науковим здобутком періоду, що розглядається, можна вважати підготовлений О. Левицьким збірник оповідних джерел, до котрого, крім «Літопису Самовидця», входять Хмільницький літопис, «Короткий опис Малоросії» й «Зібрання історичне» С. Лукомського⁶⁸. Видання складається зі вступу, ґрунтовної студії вченого про «Літопис Самовидця», текстів творів із підрядковими примітками, словника застарілих слів, іменного та географічного покажчиків. Під час передачі тексту видавець намагався якомога точніше дотримуватись орфографії оригіналів. У вступі О. Левицький виклав основні мотиви, котрі спонукали Київську археографічну комісію здійснити публікацію саме цих джерел. Так, за 30 років, що минули з часу першого видання «Літопису Самовидця», він став бібліографічною рідкістю. Крім того, в ньому трапляються численні огріхи, у першу чергу друкарські помилки. Проте головна причина перевидання полягала в тому, що у розпорядженні дослідника опинилися два нові, дуже цінні списки літопису — П. Іскрицького й Я. Козельського, завдяки яким з'явилася можливість відтворити максимально наблизений до оригіналу текст пам'ятки, очищений від додатків і нашарувань, зроблених пізнішими переписувачами. Далі науковець розглянув ряд джерелознавчих питань, пов'язаних із трьома іншими історико-літературними творами, вміщеними до видання. Зокрема він цілком слушно зазначив, що саме потреба в систематичному викладі національної історії зумовила появу «Короткого опису Малоросії», який за своїми жанровими особливостями відрізнявся від попередніх історіографічних пам'яток. Мета та завдання, котрі стояли перед невідомим автором, спонукали його синтезувати ряд витягів із літопису Граб'янки, через що даний твір небагато поступається у повноті змісту своєму першоджерелу. О. Левицький уперше, хоча в дещо категоричній формі, відзначив, що «Короткий літопис Малої Росії» до 1734 р. є буквальним списком «Короткого опису Малоросії». Незначні стилістичні зміни вчений приписав перу О. Безбородька, який довів виклад подій до 1776 р. Недоліком передмови до пам'ятки є відносно незначна увага до контрольної-довідкової інформації про його джерела. Однак набагато серйозніше упущення дослідника, на наш погляд, полягає у тому, що в основу надрукованого «Короткого опису Малоросії» ним було покладено практично єдиний список.

Проте честь створення першої ґрунтовної студії, спеціально присвяченої окремому твору в українському літописознавстві, належить саме О. Левицькому⁶⁹. Будучи глибоко ерудованим і методично озброєним науковцем, він намагався подолати діючі у той час прийоми механічного вивчення оповідних джерел. Тому автор спочатку охарактеризував суспільно-політичні умови, в котрих розвивалось українське літописання XVII ст.

Вчений був переконаний у надзвичайно високій достовірності відображення дійсності в «Літопису Самовидця», через що розглядав його як «драгоценнейший источник для истории Малороссии»⁷⁰. Одним із головних досягнень дослідника, безумовно, було те, що шляхом порівняльно-текстологічного аналізу йому вдалося встановити справжній текст пам'ятки. Він переконливо довів, що вміщені до видання О. Бодянського повідомлення про події до 1648 р. та 1703–1734 рр. є пізнішим нашаруванням, запозиченим з «Короткого опису Малоросії». Таким чином, оригінальний текст літопису хронологічно обмежується 1648–1702 рр.

Зіставлення списків дало О. Левицькому законні підстави стверджувати про існування лише однієї редакції твору. Джерелознавець поділив всі списки на короткі й повні, причому схилився до більшої достовірності останніх. Результати текстологічного дослідження були наочно проілюстровані прикладами різних груп скорочень і вставок. Підсумовуючи цю частину розвідки, науковець вважав найдавнішим та найдостовірнішим список П. Іскрицького.

О. Левицький переконливо довів, що подіям на Лівобережній Україні в літописі відведено значно більше місця й описані вони детальніше, ніж на Правобережжі. Він також звернув увагу на те, що найбільшими топографічними і побутовими подробицями виділяються оповідання про події, котрі відбувалися на Сіверщині, зокрема у Стародубі. Цим самим було спростовано версію О. Бодянського та М. Максимовича, які пов'язували виникнення пам'ятки з Правобережною Україною.

Вчений вважав, що із самого початку Національно-визвольної революції Самовидець вів записки, на підставі котрих не пізніше кінця 1672 р. впорядкував першу частину літопису. Після цього, йдучи за подіями, аж до самої смерті він систематично продовжував свою працю. Тому для першої частини, що охоплює події 1648–1672 рр., характерна логічно-причинна послідовність викладу матеріалу. Друга ж, частина твору (1673–1702 рр.) має характер уривчастих, нічим не пов'язаних між собою заміток.

Вагоме місце в розвідці відведено проблемі авторства твору. Переконавшись у неможливості виконати його остаточну атрибуцію, О. Левицький зазначав, що вважає «совершенно бесплодной всякую попытку разоблачить этот таинственный аноним»⁷¹. При цьому з метою поглибленого історико-літературного вивчення літопису дослідник вирішив встановити суспільний стан чи прошарок, до яких міг належати автор останнього. Ні зміст, ні мовностильові особливості пам'ятки, на думку науковця, не давали підстав приписувати її перу духовної особи. Участь літописця в посольствах і воєнних походах не дозволяють вбачати у ньому й представника міщанства. Нарешті, через відсутність

детального опису батальних сцен та згадок про особисту участь Самовидця в бойових діях, безстороннє, а часто і недоброзичливе ставлення до козаків О. Левицький не зараховував літописця до цієї верстви. Натомість співчутливе ставлення автора до шляхетського стану й неприхильність до суспільних низів дали змогу вченому стверджувати про його належність до тієї православної шляхти, котра з початком Національно-визвольної революції перейшла на сторону Б. Хмельницького. Дослідник вважав, що Самовидець скоріше за все обіймав посаду військового канцеляриста, чим можна пояснити його близьке знайомство із суспільно-політичним життям гетьманської держави. Для підтвердження справедливості своєї версії він розглянув усі уривки літопису, що містять будь-яку інформацію стосовно особи автора, зокрема свідчать про його участь у зображуваних подіях.

Охарактеризована стаття науковця була високо оцінена вітчизняною історіографією. Так, академік Д. Багалій наголошував, що «цю розвідку треба визнати за зразок для інших майбутніх дослідів про «козацькі літописи»⁷².

Відштовхуючись від оповідання Самовидця про Борисівську комісію, М. Костомаров висловив припущення, що автором твору був один з її учасників, політичний діяч та дипломат Ф. Коробка⁷³. Однак через те, що останній мешкав у Чигирині й після 1671 р. звістки про нього зникають з історичних джерел, дана гіпотеза не знайшла своїх послідовників.

Загальний огляд кількох козацьких наративів XVII ст. було подано в розвідці К. Заклинського⁷⁴. Вчений розглянув зміст, визначив хронологічні межі, торкнувся питань авторства, часу і місця складання зокрема «Достовірного руського літопису», діаріуша С. Зорки та Переяславського літопису. Головним недоліком статті, яка присвячена вищезазначеним творам, є недостатньо критичне ставлення до об'єкту вивчення, наслідком чого стало переконання автора в існуванні цих історично сумнівних джерел, витоки котрих сягають праць С. Величка й С. Лукомського. Основну увагу дослідник присвятив також Львівському літопису, дотримуючись при цьому описово-інформаційного способу викладу матеріалу.

В листопадовому номері «Киевской старины» за 1894 р. О. Лазаревський опублікував уривок із літопису Граб'янки, який царська цензура заборонила у виданні 1854 р.⁷⁵ Мова йшла про 195-ту і 196-ту сторінки зі зверненням П. Дорошенка до І. Брюховецького та розповіддю про проведену в січні 1668 р. лівобережною старшиною таємну нараду, на котрій було вирішено вийти з-під зверхності російського царя. Не обмежившись публікацією вилучених сторінок, науковець торкнувся й проблеми авторства твору. На той час йому був відомий лише один список «Дѣйствій презѣльной брани» із згадкою імені Г. Граб'янки — той, який М. Судієнко придбав у спадкоємців Г. Полетики. Тому дослідник зробив припущення, що авторство першого могло бути особистим здогадом останнього або виникнути внаслідок почутих ним переказів.

Але, вивчивши складений у 1756 р. в Сорочинцях список літопису, котрий надійшов до Київської публічної бібліотеки разом із книгами покійного М. Юзефовича, вчений відмовився від своєї попередньої версії⁷⁶. Адже у заголовку

рукопису була точна вказівка на авторство Г. Граб'янки. В цій замітці дослідник також висловив здогад, що даний список було складено для власника містечка Сорочинців, лубенського полковника П. Апостола.

Дуже важливе значення для вивчення джерельної основи літопису С. Величка мала спеціальна розвідка В. Петрикевича «Літопись Самійла Величка а «Wojna domowa» Самійла Твардовського»⁷⁷. У ній науковець з'ясував причини, які спонукали українського автора активно звертатися до польської історичної поеми та охарактеризував прийоми його роботи над цим першоджерелом. Учений розглянув конкретні випадки запозичень на текстуальному рівні й супроводив наведені уривки відповідними коментарями. При цьому він доводив, що із твору С. Твардовського С. Величко черпав у першу чергу фактичний матеріал, а також використовував різноманітні образно-виражальні засоби. Натомість тенденційні суспільно-політичні погляди польського поета були категорично відкинуті українським літописцем, а сумнівна для нього інформація відкоригована за допомогою інших джерел.

І. Франко закликав вивчати козацькі літописи у першу чергу як літературні твори, «як більше або менше вірні малюнки загальної фізіономії того часу, як зразки того духу, тих симпатій і ідеалів, що оживляли козацтво в його чільних представителях»⁷⁸.

У своїй найбільшій праці «Студії над українськими народними піснями» дослідник планував «показати, скільки в пам'ятках народної творчості, піснях, думах та віршах міститься історичної правди і наскільки їх можна вважати історичними джерелами, а в дальшій лінії — в яким часі поставали вони і які усні чи писані традиції входили в їх основу»⁷⁹. Для досягнення поставленої мети він регулярно залучав матеріали із праць Самовидця, Граб'янки, С. Величка, С. Лукомського, О. Рігельмана й «Історії русів». При цьому науковець встановлював джерельну основу фольклорних текстів, проводив пошуки літописних ілюстрацій до звісток народнопоетичних творів. Крім того, він виявляв паралелі між зображенням історичних подій і явищ авторами XVII–XVIII ст. і відображенням цих останніх у народній творчості, з'ясовував розбіжності між даними літописців й інформацією фольклорних пам'яток. Вивчаючи конкретні історичні пісні, І. Франко показав, що в одних випадках літописні матеріали підтверджують відомості цих творів, а в інших — доповнюють їх.

Відносно багато уваги вчений присвятив так званому «Достовірному руському літопису»⁸⁰. Він був переконаний, що автором цієї втраченої пам'ятки «був письменний козак, знайомий з козацькою традицією від початку XVII в., хоч ся традиція подекуди більше або менше відбігала від історичної правди»⁸¹. Сам рукопис, на думку І. Франка, було складено у Каневі після 1648 р. Дослідник зараховував цю хроніку до розряду важливих джерел, що містять цікаву та оригінальну інформацію, зокрема про життя і діяльність Б. Хмельницького до початку Національно-визвольної революції. Щоб визначити міру достовірності твору, науковець простудіював усі 19 уривків, котрі були подані С. Лукомським, починаючи від оповідання про похід П. Сагайдачного на Кафу в 1606 р. Проведений аналіз змусив його зарахувати «Достовірний руський літопис»

більше до «традиціоналістичних, ніж історіографічних пам'яток»⁸². Загалом кардинальною помилкою І. Франка, як й інших прихильників існування цього твору — О. Левицького та К. Заклинського, було те, що вони не здійснили фронтального вивчення історичних джерел, на яких базується «Зібрання історичне» С. Лукомського.

Спогади Б. Хмельницького про героїчну боротьбу українського козацтва проти султанської Туреччини у драмі «Милость Божія» М. Петров пов'язував з літописами Самовидця, Г. Граб'янки (морський похід 1575 р.) й С. Величка (Хотинська битва)⁸³. При цьому слід уточнити, що інформацію про згаданий похід український драматург аж ніяк не міг почерпнути з «Літопису Самовидця», оскільки автентичний текст цієї пам'ятки починається викладом подій 1648 р.

Як аргументовано довів В. Кравченко, приблизно з 1870-х рр. в «Історії русів» «почали шукати не достовірних історичних фактів, а відображення суспільно-політичних настроїв українських автономістів кінця XVIII — початку XIX ст. Новий етап розвитку історіографії «Історії русів» був зв'язаний з іменем видатного українського вченого і мислителя М. Драгоманова»⁸⁴.

В опублікованій 1870 р. рецензії на книжку І. Прижова «Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век» останній закликав дивитися на «Історію русів» «как на памфлет в пользу прав и вольностей русов, т. е. малороссиян, памфлет, местами чрезвычайно едкий и даже художественный...а не как на внешне фактическую историю, тогда он составит незаменимый памятник состояния просвещения и состояния политических идей Малороссии в половине XVIII в.»⁸⁵.

Стаття дослідника «В защиту неизвестного покойника автора «Истории Русов или Малой России»⁸⁶ була спрямована проти приписування останньому ролі виразника інтересів новоспеченого українського панства, котре у другій половині XVIII ст. почало переймати світогляд та звички російського дворянства⁸⁷. Науковець доводив патріотичну й демократичну зорієнтованість поглядів автора пам'ятки, підкреслював, що він критикував московські порядки із загальноєвропейських гуманістичних позицій, тобто не як обмежений націоналіст, а як захисник прав людини. Провідною тезою розвідки є необхідність застосування принципово нового підходу, котрий полягав би у вивченні «Історії русів» не як наукового твору, політичного трактату. Тому головними завданнями для своїх колег М. Драгоманов вважав вивчення джерельної основи, ідейного змісту та громадського значення цієї пам'ятки.

І пізніше, щоб ввести «Історію русів» до простору загальнолюдських цінностей, він продовжував обстоювати надзвичайно перспективну для наукового опрацювання тезу про поєднання в ній українського автономізму з новітнім європейським лібералізмом та демократизмом⁸⁸.

Ознайомившись із залишками родинного архіву Полетик, котрі придбав В. Тарновський, О. Лазаревський висловив гіпотезу, що «Історія русів» була створена Григорієм Андрійовичем⁸⁹. Для її підтвердження вчений процитував лист його сина до графа М. Рум'янцева від 25 лютого 1812 р. У ньому адресант

розповів, що, незважаючи на пожежу, яка знищила бібліотеку батька, він до кінця життя продовжував збирати історичні документи для написання історії України. Отже, продовжував міркувати дослідник, Г. Полетика написав якусь історію Малоросії, котра повинна була б перебувати в обігу. Тому О. Лазаревський і дозволив собі висловити здогад, що написаний останнім твір — це й є «Історія русів», а автором передмови до неї був його син Василь. І, нарешті, дослідник навів опосередкований доказ авторства Г. Полетика, а саме зображення у пам'ятці кінця гетьманства Д. Многогрішного. Всупереч історичній правді її укладач стверджував, ніби лівобережний гетьман помер від ран та був із військовими почестями похований у Батурині. Причина цієї свідомої фальсифікації, на думку О. Лазаревського, полягала в тому, що прадід автора був одружений з дочкою Д. Многогрішного.

У 1893 р. версію про те, що «Історію русів» написав син Г. Полетика — Василь, висунув В. Горленко⁹⁰. Із оприлюдненого ним листування В. Полетика випливало, що останній, дійсно, працював над українською історією. Для додаткового підтвердження науковець навів складену ним «Записку о малоросийском дворянстве», дати, тон і текст котрої майже ідентичні з відповідним уривком «Історії русів». Як ще один аргумент у дослідженні використано й промови В. Полетика, що мають споріднений ідейний зміст із цим твором. Уміщені до книжки детальні та колоритні сцени звірств московських карателів після відступу шведів у Ромнах і Лебедині, на думку вченого, міг на основі переказів зобразити лише місцевий мешканець, котрим він був. Час написання твору В. Горленко визначив між 1822–1829 рр. Наприкінці розвідки він наголосив, що, незважаючи на фактичні недостовірності, «за этой книгой остается горячая любовь к родине, живость и блеск рассказа... За автором неотъемлемо остаются возвышенность мысли и талант, и эти черты сохраняют навсегда «таинственной книге» её историческое значение»⁹¹.

Уточнюючи припущення В. Горленка про час завершення та появи в обігу «Історії русів», І. Белей повідомив про наявність у львівській бібліотеці товариства «Просвіта» списку цієї пам'ятки, виконаного на папері з водяним знаком 1817 р.⁹² Рукопис, мав назву «Исторія малоросійская. Сочиненная Г. Архієпископом Бѣлоруским Георгієм Кониским в...год: переписана в 1818 году» й несуттєво відрізнявся від публікації О. Бодяньського. У примітці до твору зазначалося, що О. Кониський бачив на Золотонощині в діди́ча Іскри копію пам'ятки з філігранню 1809 р. Таким чином, наведені І. Белеєм факти свідчать, що знайомство читачів з «Історією русів» відбулося вже у другому десятилітті XIX ст.

Першою спробою підбити попередні підсумки наукових студій щодо даного твору можна вважати статтю О. Грушевського «К судьбе «Исторіи Русовъ»»⁹³. Спочатку автор звернув увагу на різкий контраст, який виявляється в ставленні до цієї пам'ятки на початку й у кінці XIX ст. Далі він, хоч і стисло, проте досить вдало з'ясував концепцію твору та висвітлив його історичні погляди. На справедливую думку дослідника, невідомий автор поклав в основу своєї схеми етнографічний, а не географічний принцип, тому «Історія русів» — «это —

история народа, а не провинции» Московської держави⁹⁴. За своїм змістом вона становить художнє зображення безперервного й самотнього минулого українців народу, які із найдавніших часів мешкали на прабатьківських землях.

Розповівши про надзвичайну популярність, котрою користувалась пам'ятка в середовищі української інтелігенції 30–40-х рр. XIX ст., О. Грушевський простежив зміну думок М. Костомарова, І. Срезневського і М. Максимовича стосовно її наукової вартості. Особливо суворої критики за фактичні недостовірності свідчень «Історії русів» зазнали з боку російських істориків — С. Соловйова, О. Клеванова та Г. Карпова. Новий етап у вивченні твору О. Грушевський пов'язував, головним чином, із намаганням вирішити проблему його авторства (О. Лазаревський, В. Горленко, Л. Майков, М. Драгоманов тощо). Слід зауважити, що сам він чітко не визначив власного ставлення до атрибуції «Історії русів», вважаючи, що «окончательно удастся выяснить этот вопрос, по всей вероятности, лишь при параллельном изучении фамильных бумаг украинской интеллигенции начала XIX в. и внимательном анализе самого сочинения с точки зрения основных его взглядов на минувшие судьбы родины»⁹⁵.

За тематикою до цієї статті близька певною мірою інша розвідка О. Грушевського — «К характеристике взглядов «История Руссов»»⁹⁶. У ній охарактеризовано суспільно-політичні погляди автора пам'ятки, висвітлено його ставлення до різних історичних подій та діячів. Науковець зосередив свою увагу на концепції твору, вважаючи його провідною ідеєю автономність України. «Автономический взгляд, — зазначав він, — проведен автором через всю книгу: это не провинция, подчинённая центральному правительству, хотя временами и живущая фактически вполне самостоятельно; это обособленный край, независимый, живущий вполне самобытною жизнью, хотя и испытывающий порою влияние со стороны»⁹⁷. Щоб не бути голослівним, О. Грушевський навів ряд цитат, в яких підкреслювалася добровільність об'єднання України з Литвою, Польщею й Московією, наголошувалося на повній рівноправності його суб'єктів та великій користі від такої злуки для того чи іншого союзника першої. Історична схема пам'ятки побудована на протиставленні світлих і темних періодів вітчизняного минулого. Так, існуванню незалежної Руської держави поклала край монголо-татарська навала. Ідилічна картина унії України з Литвою й Польщею змінювалася зображенням періоду жорстокого релігійного та соціального гніту 1596–1648 рр., а героїчна доба Національно-визвольної революції перейшла у період цілеспрямованого й послідовного наступу російського централізму на автономний уклад Гетьманщини в XVIII ст. За своєю художньою структурою ««История Руссов»» розпадається на ряд випуклих і ярих картин і характеристик, то светлых, то тяжелых, сменяющих одна другую»⁹⁸, котрі ілюструють національно-визвольну боротьбу українського народу за свою державність.

Серед історичних діячів, які дістали позитивну оцінку на сторінках «Історії русів», О. Грушевський назвав С. Баторія, Владислава IV, К. Косинського, С. Наливайка, Д. Многогрішного, І. Сірка, П. Полуботка та, звичайно, Б. Хмельницького. При цьому дослідник відзначив, що автора цікавила у першу чергу,

військова й державно-політична діяльність перерахованих вище осіб. Учений розкрив причини, через котрі творець «Історії русів» висловив своє ставлення до постаті І. Мазепи в завуальованій формі. Двоїстість характеристики останнього виявилася у тому, що в пам'ятці, з одного боку, засуджується викликаний особистими мотивами перехід гетьмана на бік Карла XII, за який українцям довелося заплатити надто дорогу ціну. «Но при всем том, — продовжував науковець, — Мазепа выступает дальновидным деятелем, опытным политиком и сведущим военным вождем...»⁹⁹. Натомість до негативних історичних постатей, за твором належали, зокрема О. Меншиков, К. Бірон, Х. Мініх, Г. Теплов та ін.

Важливо, що висновки про соціально-політичні погляди автора дослідник сформулював не лише за допомогою конкретно-історичного аналізу змісту пам'ятки, а й беручи до уваги обставини, за котрих вона виникла, і ті завдання, які ставив перед собою її творець. О. Грушевський зазначив, що останньому були притаманні гуманізм, раціоналізм та егалітаризм, у котрих слід вбачати безпосередній вплив європейського просвітництва. Як довів учений, основною рушійною силою історичного процесу на сторінках книжки виступають видатні особистості, а народні маси стають його суб'єктом лише під час революційних подій, коли мета й погляди влади повністю розходяться з їх прагненнями. О. Грушевський розглянув також вплив твору на історичну науку і літературний процес XIX ст.

В рецензії на статтю Л. Яновського «О так zwanej Historyi Rusow» В. Дорошенко спростував тенденційні твердження польського історика про нібито полонофобський вплив цієї пам'ятки на українське письменство XIX ст. Рецензент зробив справедливий висновок, що хоча розглянута ним студія «для укр. читача не дає... властиво нічого нового, то все ж заслуговує на нашу увагу як висвісна й докладна переповідка дотичної літератури»¹⁰⁰.

Історія українського літописознавства 1871–1917 рр. не була би повною без звернення до праць, присвячених підробкам історико-літературних творів або окремих, вміщених до них документів. Наприклад, окрему замітку О. Лазаревський написав з метою перевірити автентичність вміщеного до літопису С. Величка універсалу «Стефана Криштофа з Острога и Остра Остринина»¹⁰¹. У ній науковець заперечив оригінальність документа й робить припущення, що він був створений самим літописцем «из патриотического желания — рельефно изобразить те насилия поляков, которые вызывали козацкие восстания до пол. XVII в., но о сущности которых у «истинного сына Малыя России» не доставало сведений...»¹⁰².

Предметом пильної уваги О. Левицького став так званий Почадівський літопис, перші уривки з якого з'явилися на сторінках «Волынских епархиальных ведомостей» у червні та вересні 1896 р. й одночасно в I випуску «Волынского историко-археологического сборника» У критичній статті дослідник розглянув питання про його походження, встановив час створення та охарактеризував особу «автора».¹⁰³ Як переконливо довів О. Левицький, головним спонукальним мотивом невідомого місцевого патріота було прагнення піднести значення Почаївської лаври шляхом максимального продовження історії останньої та

наповнення її різноманітними «чудесами». Усвідомлюючи вразливість своєї підробки, фальсифікатор для більшої переконливості вигадав легенду про знахідку складеного нібито в 1732 р. польського рукопису, де розповідається про чудесні знамення, що мали місце на Почаївській горі у XII ст., заснування там грецьким іноком Мефодієм монастиря й життя цієї обителі протягом 1219–1228 рр.

В ході текстуального аналізу псевдолітопису вчений виявив силу-силенну нісенітниць як конкретно-історичного, так і мовностильового характеру. Особливо впадали в око наївні псевдонаукові етимологізування, численні хронологічні помилки та ляпсуси у галузі історичної топографії. Якщо ж додати до цього ще й «тарабарську» мову «Почадѣвской летописи», то, підсумовує джерелознавець, «после всего этого наш приговор о ней, как о грубом, невежественном фальсификате, не может возбудить в читателях ни малейшего сомнения»¹⁰⁴. Наприкінці О. Левицький висловив глибоке обурення фактом появи підробки і заслужив з морального боку «нового літописця».

У 1871–1917 рр. побачила світ основна частина українських коротких літописів. Проте якісний рівень багатьох видань через відсутність суворо регламентованих правил передачі тексту, єдиних принципів формування науководовідкового апарату, публікацію без перекладів іншомовних фрагментів, свавільне втручання у тканину джерел та нехтування всіма списками все ще залишав бажати кращого. По-друге, спроби дослідження цих пам'яток, що відбувалися паралельно з підготовкою рукописів до друку, нерідко втілювалися в коротеньких, наближених до анотацій передмовах і виявлялися поверховими. Але, незважаючи на ці недоліки, розглянуті публікації помітно збагатили джерельну базу української історії.

Вивчення західноруських літописів протягом зазначеного періоду йшло двома шляхами. Крім публікації Б. Вахевича, статей М. Грушевського й Т. Сушицького, ті чи інші матеріали, присвячені цим творам розглядалися на предмет їх історичної достовірності у монографіях М. Молчановського, В. Антоновича, М. Дашкевича і П. Клепацького. Ґрунтовна стаття В. Науменка, в котрій основну увагу приділено історії тексту українського хронографа 2-ї редакції, була серйозною заявкою на успіх у дослідженні історико-літературних пам'яток цього жанру.

Найбільшим здобутком на ниві вивчення козацького літописання можна вважати «Опыт исследования о летописи Самовидца» О. Левицького. Що ж до студій над іншими козацькими творами, то вони явно відставали від потреб часу, за винятком статті В. Петрикевича «Літопись Самійла Величка «Wojna domowa» Самійла Твардовського», методиці якої був притаманний солідний рівень порівняльно-текстологічного аналізу. Практично ніякої роботи не велося в галузі дослідження історичних компіляцій середини — другої половини XVIII ст. Однак неабияке наукове значення мало перевидання О. Левицьким на нових засадах «Літопису Самовидця» та публікація «Зібрання історичного» С. Лукомського

Очевидно, причини такого стану речей слід шукати в особливостях позитивістсько-народницької історіографії з її першочерговою увагою до документальних джерел. Вважалося, що саме актові матеріали, як найдостовірніші, мають основоположне значення для історичної науки. Тим часом оповідні джерела, зокрема й літописи, «були піддані гострій критиці за неточності і помилки у висвітленні тих чи інших історичних подій, за суб'єктивізм і відверту тенденційність, за стилізацію або вигадку документів тощо»¹⁰⁵.

Певним дисонансом до вищенаведеного був хіба що безперечний поступ у царині дослідження «Історії русів». Адже в 1871–1917 рр. науковці стали все частіше зосереджувати свою увагу саме на історіософських та літературних якостях цього твору, розкритті впливу останнього на історико-літературний процес, зробили перші серйозні кроки на шляху встановлення його авторства й часу написання.

Якщо ж розглядати проблему в цілому, то поряд із кількістю опублікованих пам'яток безумовним досягненням літописознавства 1871–1917 рр. порівняно з періодом романтично-народницької історіографії був якісно вищий рівень частини видань, поява ряду статей, спеціально присвячених аналізу джерельної основи, походження, тексту історико-літературних творів, а також узагальнюючих праць, у котрих приділялася певна увага минулому українського літописання. Адже в 1830–1870 рр. результати літописознавчих студій знаходили своє втілення, як правило, лише в публікації пам'яток і рецензій на них.

---

¹ Див.: *Томашівський С.* Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (3 нагоди ювілею) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. — Т. 1. — К., 1997. — С. 49, 50, 54.

² Див.: *Ткаченко М.* Археографічні студії Володимира Антоновича // Там само. — Т. 2. — С. 318–320, 322.

³ Див.: *Ульяновський В., Короткий В.* Володимир Антонович: Образ на тлі епохи. — К., 1997. — С. 92.

⁴ Див.: *Василенко М.* Олександр Матвієвич Лазаревський (1834–1902) // Україна. — Кн. 4. — 1927. — С. 79.

⁵ Див.: *Сарбей В.Г.* Історичні погляди О.М. Лазаревського. — К., 1961. — С. 60–64.

⁶ Див.: *Воронов В.І.* Джерелознавчі аспекти в наукових працях О.М. Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Вип. 1. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 200 — 219; Його ж. Місце О.М. Лазаревського в українському історіографічному процесі // Осягнення історії. Збірник праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. — Острог; Нью-Йорк, 1999. — С. 211–228.

⁷ Див.: *Воронов В.І.* Науковий доробок О.М. Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Дис... канд. істор. наук. — Дніпропетровськ, 1996. — С. 86–89, 107, 109, 124–126, 137–138, 144–146, 154.

⁸ Див.: *Петровський М.Н.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть. — Х., 1930. — С. 15, 20–23, 39–40, 53–54, 65–68, 74, 134; *Дзира Я.І.* Вступ // Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 11–19; Його ж. Третій президент // Наука і культура. Україна. — Вип. 23. — К., 1989. — С. 376–377; *Москвич Л.Г.* З історії становлення джерелознавства — України // Феодалізм: Економіка, класова боротьба, культура. — К., 1986. — С. 193–198; *Сарбей В.Г., Москвич Л.Г.* Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922). — К., 1998. — С. 27–31.

⁹ *Журба О.І.* Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. — К., 1993. — С. 30.

¹⁰ *Чернихівський Г.І.* Українські літописи XVII–XVIII ст. у творчій спадщині М. Драгоманова // Український історичний журнал. — 1993. — № 4–6. — С. 38–43.

¹¹ Див.: *Сушицький Т.* Західноруські літописи як пам'ятки літератури. — Ч. 1. — К., 1921. — С. 17–21, 39–40, 43, 45–47, 50–53.

¹² Див.: *Возняк М.* Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці). — Л.; К., 1939. — С. 5–96.

¹³ Див.: *Мишанич Я.О.* «Історія русів»: історіографія, проблематика, поетика. — К., 1999. — С. 51–105.

¹⁴ Див.: *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись. — Т. 1–6. — Л., 1874–1897.

¹⁵ См.: Боркулабовская хроника // *Кулиш П.А.* Материалы для истории воссоединения Руси. — Т. I. — М., 1877. — С. 46.

¹⁶ См.: Баркулабовская летопись // Университетские известия. — К., 1898. — № 12. — С. 1–38.

¹⁷ См.: *Довнар-Запольский М.* Баркулабовская летопись // Epanos. Сборник статей по литературе и истории в честь заслуженного профессора Императорского университета Святого Владимира Николая Павловича Дашкевича. — К., 1906. — С. 310–321.

¹⁸ Там же. — С. 312.

¹⁹ См.: *Довнар-Запольский М.В.* Баркулабовская летопись. — К., 1908. — 38, 12 с.

²⁰ Див.: *Заклинський К.* «Лѣтопись Хмельницька» // Зоря. — 1881. — № 19. — С. 230–231.

²¹ Там само. — С. 231.

²² См.: *Антонович В.* Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 года (из летописного сборника Ильи Кощаковского) // Киевская старина. — 1882. — № 7. — С. 97–105.

²³ См.: *Антонович В.* Летопись Яна Юзефовича как источник для истории Южной Руси // Там же. — 1887. — № 11. — С. 529–536.

²⁴ См.: *А.Л.* Летописные заметки // Там же. — 1883. — № 3. — С. 680–682.

²⁵ См.: *Антонович В.* Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга // Там же. — 1885. — № 1. — С. 57–84.

²⁶ Там же. — С. 59.

²⁷ *Антонович В.* Летопись Сатановского монастыря // *Антонович В.* Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — К., 1885. — С. 347.

²⁸ См.: Летопись Сатановского базилианского монастыря // *Сицинский Е.* Материалы для истории монастырей Подольской епархии. — Каменец-Подольск, 1891. — С. 151–194.

²⁹ См.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — ЛIX, 322 с.

³⁰ См.: *Лазаревский А.* Отрывки из летописи Мгарского монастыря (1682–1775) // Киевская старина. — 1889. — № 4. — С. 37–52; № 5–6. — С. 53–76.

³¹ См.: *А.Л.* Летописные заметки о событиях в Новороссии (1740–1806) // Там же. — 1890. — № 3. — С. 60–64; № 4. — С. 65–69.

³² См.: *Лазаревский А.* Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) // Там же. — № 4. — С. 70–80; № 5. — С. 81–96; № 6. — С. 97–104.

³³ См.: *Франко И.* Летопись Подгорецкого монастыря // *Франко І.Я.* Зібрання творів у 50 т. — Т. 28. — К., 1980. — С. 323–329.

³⁴ Там же. — С. 323.

³⁵ *Франко І.Я.* Карпаторуське письменство XVII–XVIII вв. // Там само. — Т. 32. — К., 1981. — С. 214.

³⁶ См.: *Шипович И.* Летопись Винницкого капуцинского кляштора. — Каменец-Подольский, 1902. — 56 с.

³⁷ Див.: *Гнатюк В.* Керестурська хроніка // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Л., 1903. — Т. 53. — С. 5–9.

³⁸ Див.: *Крижановський А.* Руська «кройника» з XVII в. // Там само. — Т. 62. — Л., 1904. — С. 1–3.

Див.: *Біленький Я.* Угроруські літописні записки // Там само. — Т. 104. — Л., 1911. — С. 73–81.

³⁹ Див.: *Біленький Я.* Угроруські літописні записки // Там само. — Т. 104. — Л., 1911. — С. 73–81.

⁴⁰ Див.: *Возняк М.* З зарання української преси в Галичині // Там само. — Т. 111. — Л., 1912. — С. 148–151

⁴¹ Див.: *Szaraniewicz I.* O latopisach i kronikach ruskich XV i XVI wieku, a zwlaszcza o latopisie wielikoho kniazstwa litowskoho i zomoitskoho // Rozprawy i sprawozdania z posiedzien Wydzialu historychno-filozoficznego Akademii Umietnosci. — Т. 15. — Krakow, 1882. — S. 351–423; Те ж. — Krakow, 1882. — 65 s.

⁴² См.: *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. — К., 1885. — С. 2–3.

⁴³ См.: *Антонович В.* Очерк истории великого княжества Литовского до половины XV столетия. — К., 1878. — 156, II с.

⁴⁴ См.: *Дашкевич Н.* Заметки по истории Литовско-Русского государства — К., 1885. — VI, 192 с.

⁴⁵ Див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Т. 4. — К., 1993. — С. 428–430.

⁴⁶ См.: *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. Т. 1. Литовский период. — Одесса, 1912 — С. 4.

⁴⁷ Див.: *Грушевський М.С.* «Похвала в. кн. Витовту», кілька уваг про склад найдавнішої русько-литовської літописи // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* — Т. 8. — Л., 1895. — С. 1–16.

⁴⁸ См.: *Вахевич Б.А.* 3 Кроники великого княжества Литовского и Жомоитского // *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей.* — Т. 24. — Одесса, 1902. — С. 161–224.

⁴⁹ *Його ж.* Западнорусская летопись по списку Румянцевского музея. — Одесса, 1903. — XI, 53 с.

⁵⁰ Див.: *Грушевський М.С.* Рец. на: Вахевич Б.А. Западнорусская летопись по списку Румянцевского музея. — Одесса, 1903. — XI, 53 с. (окрема відбитка з XXIV т. Записок Одеського історичного товариства) // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* — Т. 51. — Л., 1903. — Бібл. — С. 28–29; *Голубовський П.В.* Новые издания и исследования по древнейшему периоду русской истории // *Университетские известия.* — № 2. — К., 1906. — С. 1–3.

⁵¹ См.: там же. — С. 3.

⁵² См.: *Сушицкий Ф.* Из лекций по литературе Южной и Западной Руси XV–XVIII вв., читанных на Высших женских курсах в г. Киеве в весеннем семестре 1914/15 уч. г. Очерк I. О западнорусских летописях. — К., 1915. — 46 с.

⁵³ Див.: *Його ж.* Західноруські літописи як пам'ятки літератури. — Ч. I. — К., 1921. — 136 с.; — Ч. II. К., 1929. — X, 137 — 404 с.

⁵⁴ См. *Антонович В.* Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие // *Антонович В.* Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — К., 1885. — С. 223–264.

⁵⁵ Там же. — С. 225.

⁵⁶ См.: *Рогозинский А.М.* «Кройника» Феодосия Сафоновича и ее отношение к «Киевскому Синописису» Иннокентия Гизеля // *Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук.* — Т. 15. — Кн. 4. — 1910. — С. 270–286.

⁵⁷ Там же. — С. 283.

⁵⁸ Там же. — С. 282.

⁵⁹ Там же. — С. 285.

⁶⁰ Там же. — С. 286.

⁶¹ См.: *Сумцов Н.Ф.* Иннокентий Гизель (К истории южнорусской литературы XVII века) // *Киевская старина.* — № 10. — 1884. — С. 183–226.

⁶² Там же. — С. 222.

⁶³ Там же.

⁶⁴ См.: *Сумцов Н.Ф.* К истории южнорусской литературы XVII столетия. Вып. III. Иннокентий Гизель. — К., 1884. — 44 с.

⁶⁵ См.: *Науменко В.П.* Хронографы южнорусской редакции // *Журнал Министерства народного просвещения.* — 1885. — Май. — С. 34–82.

⁶⁶ Там же. — С. 78.

⁶⁷ См.: *Его же.* О хронографе южнорусского извода // *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.* — Кн. 2. — К., 1888. — С. 230–233.

⁶⁸ См.: *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам.* — К., 1878. — XVIII, 81, 468 с.

⁶⁹ См.: *Левицкий О.И.* Опыт исследования о летописи Самовидца // Там же. — С. 1–75.

⁷⁰ Там же. — С. 3.

⁷¹ Там же. — С. 34.

⁷² *Багалій Д.* Нарис української історіографії: Джерелознавство. — Вип. 2. — К., 1925. — С. 4.

⁷³ См.: *Костомаров Н.И.* Мазепа // *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. — Кн. 6. — Санкт-Петербург, 1905. — С. 381–382.

⁷⁴ Див.: *Заклинський К.* Руські літописи і літописці ХУІІ століття. // *Зоря.* — 1880. — № 6. — С. 86–87; № 7. — С. 96–98; № 8. — С. 107–108; № 9. — С. 120–121; № 10. — С. 134; № 14–15. — С. 204–206; № 16. — С. 222–224; № 17. — С. 234–235; № 18. — С. 246–247; № 19. — С. 256–257; № 21. — С. 281–282; № 23. — С. 304–306.

⁷⁵ См.: *Л[азаревский] А.* Опушенная в печати страница из летописи Грабянки // *Киевская старина.* — 1894. — № 11. — С. 297–300.

⁷⁶ См.: *Его же.* К вопросу о Грабянкиной летописи // Там же. — 1897. — № 2. — С. 41–42.

⁷⁷ Див.: *Петрикевич В.* Літопись Самійла Величка а «Wojna domowa» Самійла Твардовського. Порівнююча студія. — Тернопіль, 1910. — 48 с.

⁷⁸ *Франко І.Я.* [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви] // *Франко І.Я.* Зібрання творів у 50 т. — Т. 41. — К., 1984. — С. 59.

⁷⁹ *Його ж.* Студії над українськими народними піснями // Там само. — Т. 42. — С. 8.

⁸⁰ *Франко І.Я.* Там само. — Т. 43. — К., 1986. — С. 15–28.

⁸¹ Там само. — С. 24.

⁸² Там само. — С. 15.

⁸³ См.: *Петров Н.И.* Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. — К., 1911. — С. 264–265.

⁸⁴ *Кравченко В.В.* Поема вольного народу («Історія русів» та її місце в українській історіографії). — Х., 1996. — С. 10.

⁸⁵ *Драгоманов М.П.* Малороссия в её словесности // *Драгоманов М.П.* Выбране. — К., 1991. — С. 24.

⁸⁶ *Его же.* В защиту неизвестного покойника автора «Истории Русов или Малой России» // *Порядок.* — Санкт-Петербург, 1881. — № 128.

⁸⁷ См.: *Костомаров Н.И.* Из поездки в Батурин в 1878 году // Там же, 1879. — № 97.

⁸⁸ См.: *Драгоманов М.П.* Историческая Польша и великорусская демократия. — Женева, 1882. — С. 62.

⁸⁹ См.: *Лазаревский А.* Отрывки из семейного архива Полетик // *Киевская старина.* — 1891. — № 4. — С. 97–116.

⁹⁰ См.: *Горленко В.* К истории южнорусского общества начала XIX века // Там же. — 1893. — № 1. — С. 41–76.

⁹¹ Там же. — С. 76.

⁹² Див.: *Белей І.* Причинок до питання про час появи «Истории Руссов» // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. 7. — Л., 1895. — С. 11–12.

⁹³ См.: *Грушевский А.С.* К судьбе «Истории Руссовъ». Эпизод из украинской историографии XIX в.» // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — Вып. 2. — Кн. 19. — К., 1906. — С. 51–70.

⁹⁴ Там же. — С. 52.

⁹⁵ Там же. — С. 70.

⁹⁶ См.: *Грушевский А.С.* К характеристике взглядов «Истории Руссовъ» // Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — Т. 13. — Кн. 1. — Санкт-Петербург, 1908. — С. 396–427.

⁹⁷ Там же. — С. 401.

⁹⁸ Там же. — С. 421.

⁹⁹ Там же. — С. 413.

¹⁰⁰ *Дорошенко В.* Рец. на: Janowski L. O tak zwanej Historyi Rusow // Pamiatkowa księga ku uczczeniu 45-letniej pracy literackiej prof. Jozefa Tretiaka. — Krakow, 1913. — S. 257–300 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Л., 1913. — Т. 115. — С. 196.

¹⁰¹ *Л[азаревский] А.* Два поддельных исторических документа // Киевская старина. — 1897. — № 5. — С. 55–61.

¹⁰² Там же. — С. 56.

¹⁰³ См.: *Волынец.* Почадевская летопись (Новейшее произведение древневолынской письменности) // Там же. — 1898. — № 4. — С. 87–106.

¹⁰⁴ Там же. — С. 103.

¹⁰⁵ *Дзира Я.І.* Українські літописи XVI–XVIII ст. в радянській історіографії // Историчні джерела та їх використання. — Вип. 3. — К., 1968. — С. 177.